

В.В.Климов

МОНАСТИРСЬКЕ КНИГОДРУКУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

Відтворення національної історичної пам'яті українського народу поставило питання про світське осмислення всіх сторін діяльності такого могутнього і впливового релігійного інституту минулого, як монастирі. На всіх етапах становлення і розвитку монастирських форм життєорганізації - від анахоретства, простих кіновій* до корпоративних форм чернечого життя у вигляді лавр - монастирі були вагомим чинником у суспільно-політичній розстановці сил, формуванні культурного потенціалу, громадської думки, пріоритетів у ній, істотно впливаючи на хід історичних подій.

Прагнення до відособленого, аскетичного життя, піднесене до значення керівного принципу і включене до всіх відомих монастирських статутів в Україні, у реальності виявляло свою недосяжну сутність: українські православні монастирі, їх насельники на ділі всупереч статутним вимогам виявлялись органічно пов'язаними з історією, інтересами, прагненнями свого народу, нації, держави, були досить точними індикаторами суспільно-політичної і духовної ситуації в Україні, прямо чи опосередковано впливаючи на неї.

Як реальне життя вносило корективи в монастирські статuti, зорієнтовані на аскетизм, ізольованість від світу, примушувало монастирі слідувати земним інтересам та потребам людей, видно з монастирського книгодрукування. Так, ретроспективний аналіз історії славнозвісної дру-

* Кіновія - форма спільножиттєвого життя у східних церквах, відмінна від анахоретства - усамітненого чернечого способу життя.

карні Києво-Печерського монастиря показує, наскільки її історія, її слава й недоля збігаються з історією всієї нації, історією православної церкви в Україні. Органічно пов'язане з цією церквою, але розвиваючись значно динамічніше, лаврське книгодрукування швидше пройшло дистанцію від творчого злету, чітко вираженого національного характеру книгодруку до кінцевого рутинного обов'язку лише копіювати великоросійські зразки книг суто церковного змісту, тим самим прогностично змодельовавши перспективу самої православної церкви в Україні, що майже за такою схемою поступового урядового відтинання гілок національних особливостей зрештою перетворилася в уніфікований територіальний підрозділ Російської православної церкви.

Історично склалося так, що православ'я Київської Русі розділилося в ХУІ ст. на дві галузки - київську й московську - і розвивалося в різних державно-культурних середовищах. Коли в 1686 р. ці дві галузки адміністративно знову звели до купи, то виявилось, що при всій своїй тотожній основі, зокрема догматичній тотожності, відмінність між ними вже досить помітна. Для великоросійського самодержавного православ'я таке, позначене національними особливостями православ'я, було серйозною перешкодою реалізації стратегії уніфікації, нівелізації церкви в Російській імперії, стратегії перетворення церкви в складову частину державно-адміністративного механізму. Перетинання української та російської церковних традицій у ХУІІ ст. самодержавство надало характеру анта-

Патерик Печерський. К., друкарня Києво-Печерської лаври, 1661. (Наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Львів)

гонізму. Все, що не відповідало офіційній церковній моделі московського зразка, кваліфікувалось як «латинство», «поганство», а то і «ересь».

Політика придушення і ліквідації національних особливостей православ'я в Україні особливо добре простежується на прикладі книгодруку Києво-Печерського монастиря. Відомо, що вже в 1616-1617 рр. ця друкарня працювала на духовну скарбницю всієї України. Судячи з формальних церковних звітів, друкарня монастиря була місцем, де більше десятка ченців виконували чернечий послух, справно друкували церковно-богословські, релігійно-полемічні книги, повчальні листівки тощо. Вона була свого роду духовним інститутом, творчим двигуном якого були люди, що складають гордість української культури - Памво Беринда, Захарія Копистенський, Тарасій Земка, Лаврентій Зизаній та ін. Їх творчий доробок уособлює та

Патерик Києво-Печерської лаври. К., 1702, грудень

ілюструє цілу добу в історії української духовності.

Характерною рисою діяльності інтелектуально-творчої громади, зібраної у лаврській друкарні, було те, що в умовах панування церковної ортодоксальності, неухильного слідування візантійським зразкам, букві церковних канонів, учені, письменники, перекладачі, громади вважали за можливе відступати від жорсткої схеми офіційних приписів задля інтересів самої ж церкви. Однією з таких сфер, де благовірні лаврські книгодрукарі водночас проявляли вільнодумницький підхід і творчу відвагу, була сфера мови, якою друкувалися книги.

Питання про мову літургії, проповіді, богослужбових книг на протязі всього існування християнства було питанням принциповим, нерідко було причиною міжцерковних конфліктів, розводило віруючих у конфронтаційні табори.

УНТВЛАТЪСЬ И ДЕНЬ

ПОВНЕГДА РОДИТИ ЖЕНЬ СЪТРОЧА

ГДѸ ПОМОЖИМЪ

МѢТВА, А.

ВѢКЪ ГДН БИДРЖИТИСЯ, ИЩЕБЛАЖИ
ВѢКЪ НЕ ДЪБЪ И ВѢКЪ ИЩЕБЛАЖИ: САМЪ ИЩЕ
ДНІА РОДИШИ МЯДЪ ТВОИ
ИЩЕБЛАЖИ, И ВЪСТАВИ ИЩЕБЛАЖИ НА МІМЪЖЕ ЛІЖИ,
ЗАМѢТО ПРОРОКА ДЪДА СЛОВИИ: ВЪ ВЪЗДЖИНИХЪ
ЗАЛІТИ И СКВИРАБЫ ВІИ ЄИМЪ ПРІДЪ ТРОСОН.
СЪХРАНИ ИЩЕБЛАЖИ МАЛДІЦА ЄГІОЖЕ ПОРОДИ:
ПОКРЫИ ИЩЕБЛАЖИ КРАМЪ ТВОИ, ИЩЕБЛАЖИ
ДНІА ДАЖЕ ДО ПОЛІБДНАГЪ ЄМЪ ИЩЕБЛАЖИ, МО
ВЪСТАВИ ПРІТІА БІЦА, ИЩЕБЛАЖИ СЪТІХЪ: ГДѸ
ВЪСТАВИ ЄИ ВЪ ВЪКЪ ВЪКЪ, АМИНЪ.

МѢТВА, Б.

БѢКЪ

Требник Петра Могилы.
К., друкарня Києво-Печерської лаври, 1646.

Перші кроки в напрямі використання української розмовної мови в церковно-монастирському книгодрукуванні та релігійній практиці у Києві пов'язані з ініціативою печерських архимандритів Є.Плетенецького, З.Копистенського. Введення перекладів фрагментів Святого писання, церковних богослужінь українською побутовою мовою спочатку пояснювалось наявністю «темних» для розуміння народом місць у церковнослов'янському варіанті, що, на думку Памва Беринди, вело до ситуації, коли «сама церковь Россійская многим власним сынам своим в огиду приходит»¹. Пізніше, за архимандрита З.Копистенського, почали перекладати на «російскую беседу общую» (тобто, українською побутовою мовою. - В.К.) цілі тексти, котрі ніяк не можна було назвати малозрозумілими. Сам архимандрит почав проголошувати і друкувати свої

УННЗ КЯКЪ ПРИМАТИ

СЪ ЕРЕТИКЪ КЪ ПРАВОСЛАВНОИ

ВѢРѢ ПРИХОДАЩИХЪ, ИЖЕ НИКОЛАНЖЕ
ВЪСТА ПРАВОБѢРНИИ, ПО ИЩЕБЛАЖИ КЪ ПРИМАТИ
ВЪСТА ВЪСТА. КРИСТИТЕ ЖЕ ИЩЕБЛАЖИ ИЩЕБЛАЖИ
ПОЛІБДНАГЪ: ВЪСТА СЪЦА, ИЩЕБЛАЖИ, ИЩЕБЛАЖИ ДЪДА, ВЪ
ВОДѢ, ПРОТІАЖЕ СЪЦА ГАННИ, ИЩЕБЛАЖИ ПЕРКОВНИА ИЩЕБЛАЖИ
МѢТАНЦІХЪ, ИЩЕБЛАЖИ МЛІТІА ЄИМЪ ВЪСТА ИЩЕБЛАЖИ.

ВѢСТАЖЕ СЪДА ИЩЕБЛАЖИ ВЪСТА ИЩЕБЛАЖИ
ПРІМЪ СЪВОКЪЛАТИ ИЩЕБЛАЖИ ПРАВИТИ ТЪ
ТИИ ВЪСТА: ПО ИЩЕБЛАЖИ ЗАКОПІНІА РАДИ, ИЩЕБЛАЖИ
ВЪСТА КЪ ПРАВОБѢРНИИ ВЪСТА ИЩЕБЛАЖИ, СЪСТА ИЩЕБЛАЖИ
ВЪСТА, ПАМЪ КЪ СЪВОИИ ВЪСТА ВЪСТА ИЩЕБЛАЖИ, МДРЪИШИМЪ ИЩЕБЛАЖИ
ИЩЕБЛАЖИ ВЪСТА, ВЪСТА ИЩЕБЛАЖИ ЖЕ ВЪСТА ИЩЕБЛАЖИ ВЪСТА ИЩЕБЛАЖИ
ВЪСТА СЪСТА ИЩЕБЛАЖИ, МОГЪИМЪ СЪСТА ИЩЕБЛАЖИ ПРАВИТИ
ВЪСТА ПРАВОБЛАЖИ ТАКЪ, ЖЕ ВЪСТА ИЩЕБЛАЖИ ИЩЕБЛАЖИ.
ВЪСТА ДА ПОДАТИ ПАМЪ СЪСТА ИЩЕБЛАЖИ ВЪСТА.

ВЪСТА ИЩЕБЛАЖИ СЪСТА, ПАМЪ ИЩЕБЛАЖИ ВЪСТА ИЩЕБЛАЖИ,
ВЪСТА ИЩЕБЛАЖИ, ПАМЪ ИЩЕБЛАЖИ ДА ИЩЕБЛАЖИ СЪСТА ВЪСТА
ВЪСТА ВЪСТА ВЪСТА:
ВЪСТА ДА ВЪСТА ИЩЕБЛАЖИ:
ВЪСТА ВЪСТА ИЩЕБЛАЖИ ПРАВОБЛАЖИ ДА ИЩЕБЛАЖИ ВЪСТА ИЩЕБЛАЖИ.

К ИЩЕБЛАЖИ

Требник Петра Могилы. Київ, 1646.

проповіді в лаврській друкарні тією ж мовою. Пояснень уже не давали, або ж посилались на бажання українського населення. В післямові до «Триоді Посной», що вийшла друком у Києво-Печерському монастирі 1627 року з перекладом кількох повчальних статей і всіх синаксаріїв * на українську розмовну мову, П.Беринда писав, що це зроблено «за бажанням роду нашого Малої Росії шляхетних світських та інших різного причту людей ...»²

Підкреслимо, що пошук шляхів сприяння осмисленому сприйняттю православного віровчення масою віруючих не був властивий московській гілці православ'я і значною мірою був явищем церковно-українським. Причому такі підходи входили в колізію не лише з позицією московсько-візантійської ортодоксальності, але й того крила в

* Синаксарії - скорочені виклади житій святих або свят.

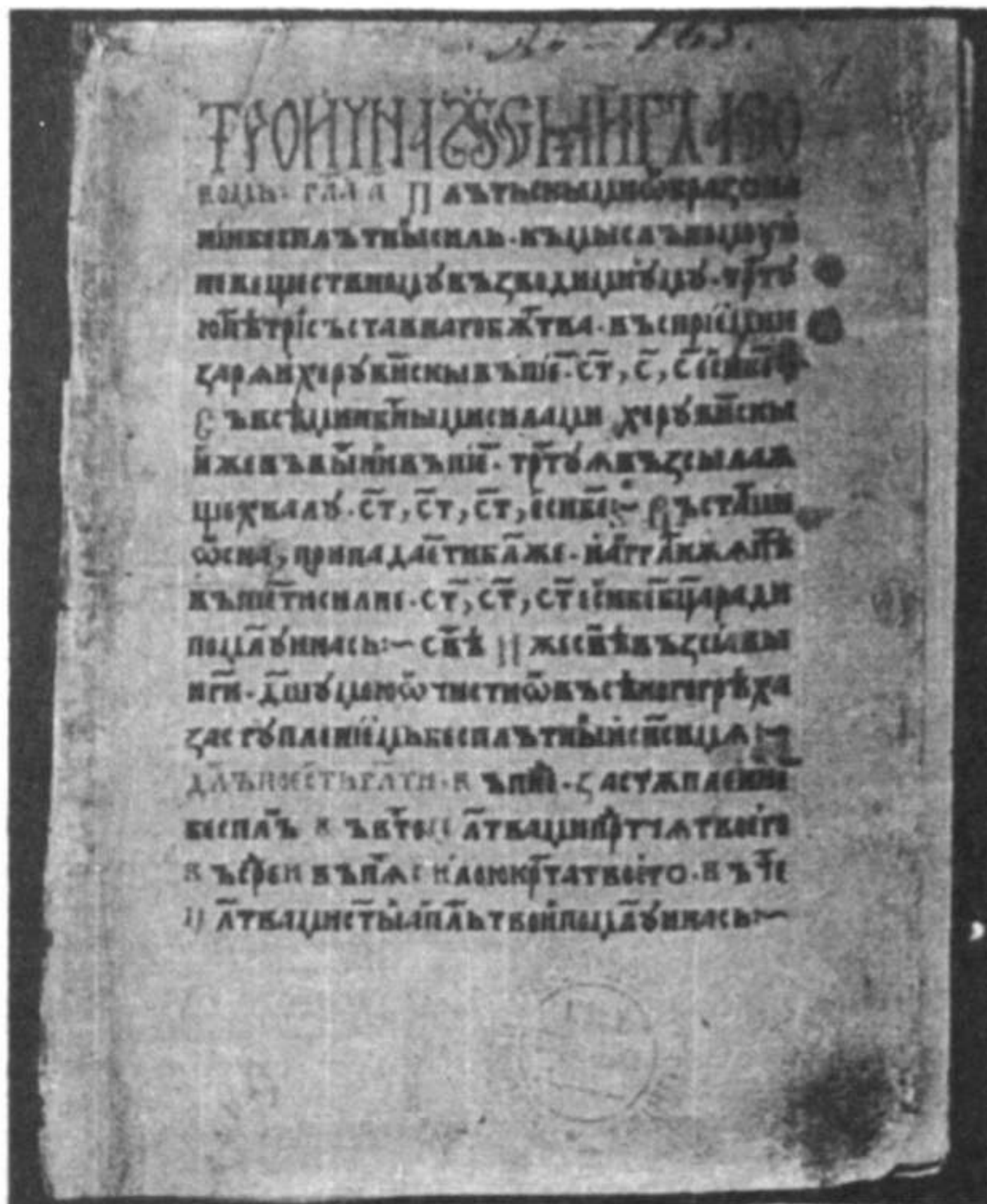
римо-католицизмі, яке містично витлумачувало незрозумілий віруючим символізм богослужіння, його латинську мову як вірні ознаки трансцендентного, неземного походження свого віровчення, і це містичне бачення всіляко культивувалося.

Властива українським церковним діячам, інтелектуальному чернецтву першої половини XVIII ст. тенденція, спрямована на утвердження православ'я, пізнання шляху спасіння у легшій³, зрозумілішій, доступнішій формі набуває широкого розмаху в могилянську добу української церковної історії. Не випадково на цей період припадає поява значної кількості адресованих простим віруючим «учительних», полемічно-роз'яснювальних православних видань, де поряд з текстами слов'янською мовою подавалися переклади, вказівки, роз'яснення українською розмовною мовою (вона називалась тодішніми авторами по-різному: «руський діалект», «російская беседа общая» тощо. За двадцять два роки, що припадають в основному на могилянський період національної і церковної історії, українською мовою та церковнослов'янською мовою з українськими фрагментами в Україні було видрукувано книг майже вдвічі більше, ніж за весь попередній період національного книгодруку⁴. Необхідність у цьому була значною: за свідченням

першого українського доктора богослов'я Т. Козловського, «в церкві нашій руській використовуються слав'янські книги, які не розуміє багато з руських священників», - що вже говорить про рядових парафіян.

Ймовірно, що в поширенні й утвердженні православного віровчення неабияке значення мала особиста участь митрополита Петра у виголошенні проповідей, цитуванні Святого письма, підготовці друківаних видань зрозумілою українцям мовою. Особливо показовими в цьому відношенні були церковні видання, підготовлені П. Могилою разом з книговидавцями Києво-Печерської монастирської друкарні - «Анфологія» (1636), «Пречесні Акафісти» (1636), «Учительне Євангеліє» (1637). Перше з них - «Анфологія» - являло собою збірник молитов, біблійних текстів для читання, видрукуваний для слухачів Київської колегії, духовенства, віруючих церковнослов'янською мовою, але в якому вся роз'яснювальна частина («науки») була подана українською розмовною мовою.

Не дивно, що книги лаврського друку знаходять у великих монастирях на Балканах і Литві, Болгарії і Молдавії. Більш показово, що ці книги доходили навіть до невеликих провінційних українських монастирів, які являли собою кілька хат під соломою і вся бібліотека яких складалася з

Тродь Постыая (Краків, Ш.Фоль, бл.1491)

Патерик, або SYWOTYSS, Київ, 1635.

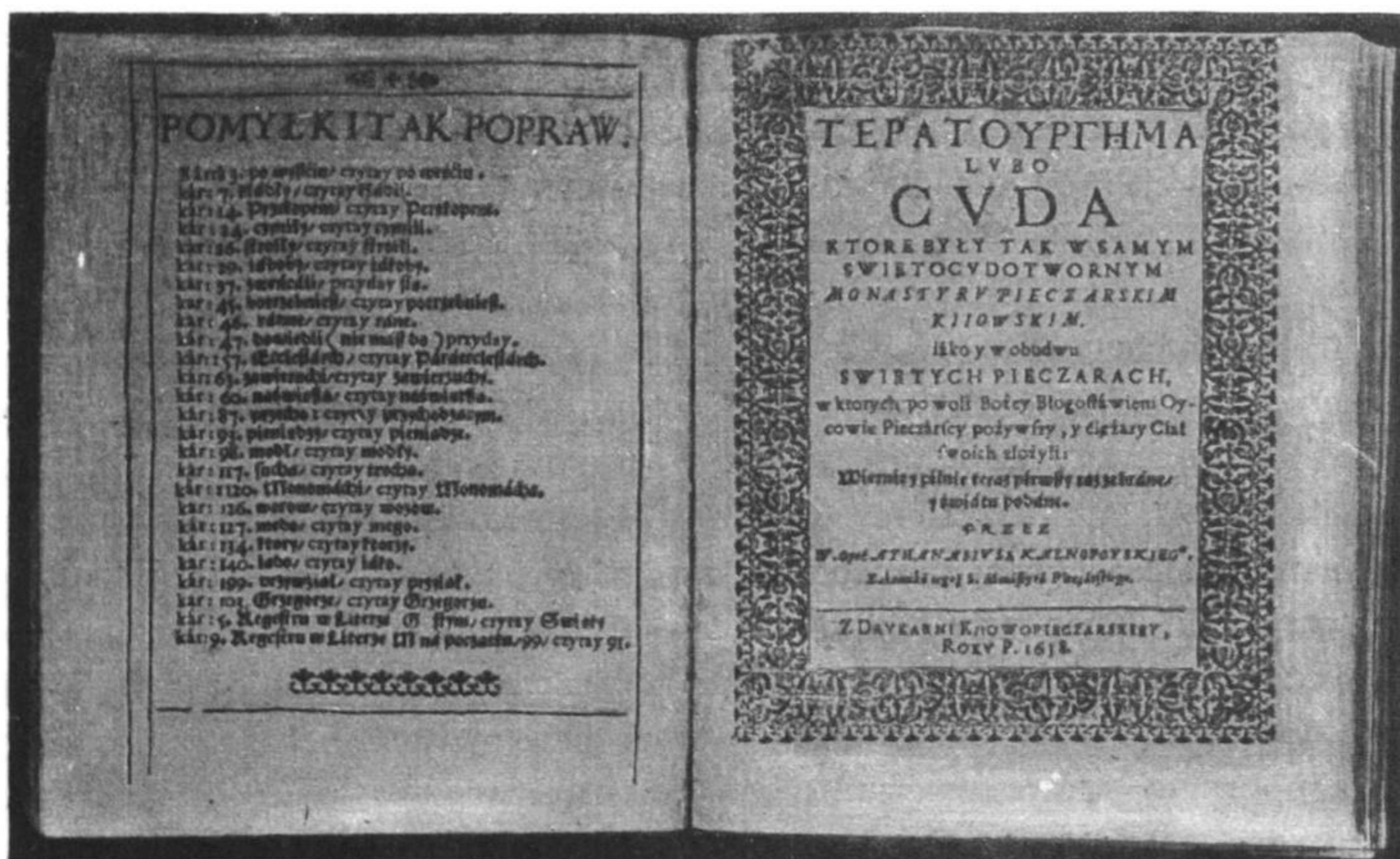
книг 19 назв, - а таких монастирів в Україні було немало. Спонукані метою поширення, зміцнення і захисту віри, киево-печерські видавці своєю практикою об'єднання елементів слов'янської і української мов фактично мурували підвалини майбутньої української літературної мови, створювали засоби протидії полонізації та зросійщення.

Однак цей процес почав гальмуватися з переходом Київської митрополії під юрисдикцію Московської патріархії у 1686 р. Незважаючи на заповнення російських царів про «збереження всіх прав і привілеїв» друкування книг в Україні, лещата обмежень, заборон, вимог звітуватися за кожну надруковану книжку поступово почали утискати колишні широкі права киево-печерського книгодрукування. Офіційно це пояснювалося прагненням забезпечити чистоту православної віри, не допустити латинських впливів, а на ділі виливалось у знищення будь-яких національних особливостей православної церкви в Україні та її традицій незалежності, самобутності, у ліквідацію унікального, властивого тільки Києво-Печерській друкарні підходу до створення книги. Поступово було заборонено все, відоме як лаврська традиція книговиробництва, що пережило навіть татаро-монгольське нашествя. Інструкції для столичних цензорів відносно книг з України були простими:

шукати невідповідності тотожним книгам московського видання. Цензорський висновок «не сходно» означав заборону продавати українські книги. Роз'яснення архимандрита Києво-Печерського монастиря В.Ясинецького московському патріарху, що українське населення «не обыкоша» (тобто, не звикло) читати книги, друковані «помосковському»⁵ нічого не давали. Тому київські книгодрукарні, на словах приймаючи зауваження патріарха, на ділі саботували їх виконання. Архівні документи свідчать, що з року в рік Києво-Печерська друкарня видавала нові книги, традиційно самостійні за вибором змісту, форми, мови, а московський патріарх регулярно надсилав до Києва свої послання-звинувачення.

Проте такі дії могли лише затримати повне підпорядкування друкарні Московському патріарху, але не усунути. Кульмінацією і певною мірою фіналом самодержавно-церковної політики обмеження прав і свобод київського книгодрукування став указ Петра I від 5 жовтня 1720 р.: «В Києво-Печерській і Чернігівській друкарнях на ново книг ніяких ... не друкувати ... книги для повної відповідності з великоросійськими ... звіряти до друку, щоб ніякої різниці й особливого наріччя (тобто, української мови.- В.К.) у них не було...»⁶

Думається, що упущення «Мінологія»

Патерик, або SYWOTYSS, Київ, 1638.

(Місящеслова), де Києво-Печерська лавра названа ставропігією* Константинопольського, а не Московського патріарха, були лише приводом, поперше, для повного підпорядкування авторитетної і потужної лаврської друкарні, по-друге, як царський сигнал для наступу на автономні настрої в Україні; по-третє, для заборони української мови в церковному книгодрукуванні, яка була серйозною духовно-матеріальною перешкодою для уніфікаційної політики в Україні.

У подальшому аж до ХХ ст. сотні указів, циркулярів, інструкцій царської влади з питань книгодрукування в Україні лише повторювали ці заборони, підтверджуючи стабільність політики самодержавства щодо національної культури в Україні. Ціла армія царських цензорів ретельно вичитувала кожне друковане церковне видання з України, вишукуючи невідповідності і складаючи довжелазні реєстри посторінкового їх переліку. На їх основі готувалися синодальні укази - свідоцтва прямо-таки хворобливої уваги Синоду до київського монастирського друку. Вершиною абсурду й чиновницького ідіотизму були випадки, коли лаврським книгодрукарям навіть церковні служби киево-печерських святих Антонія і Феодосія треба було брати з московських видань.

Відповідно змінювався і набір книг монастирських бібліотек - спеціальними синодальними указами з них вилучалися книги київського, почаївського друку, замінялися на московські, так що, наприклад, у козацькому Самарському Пустинно-Миколаївському монастирі в 60-70 роках ХУІІІ ст. вже майже не зустрічаються книги українського друку.

У зв'язку з особливою синодально-цензурною увагою до лаврського книгодрукування і тривалою відносною свободою книгодруку українською мовою в Почаївській лаврі видання галичан почали успішно конкурувати з задавленими цензурою книгами київських друкарів. Створилася парадоксальна ситуація: під приводом боротьби з латинськими впливами в православ'ї в Україні царська влада, синод заборонили книгодрукування українською мовою; водночас, користуючись по-тягом українського населення до рідної мови,

* Ставропігія - привілей монастиря підпорядковуватись не єпархіальному архієрею, а безпосередньо патріарху.

почаївська друкарня, контрольована уніатським орденом василіан, активно друкувала й поширювала по всій Україні україномовні видання прокатолицької орієнтації.

У кінці ХУІІІ - на початку ХІХ ст. з цього приводу виникла навіть так звана почаївська справа. Київському митрополиту Г. Банулеско-Бодоні стало відомо, що чимало почаївських україномовних книг вигідно і без перешкод реалізується в центральній Україні і, зокрема, в Києві, маючи «фортки» або «форти» (заголовні сторінки стародрукованих книг, як правило, з малюнками.- В.К.) Києво-Печерської друкарні. Розгляд справи показав, що в Київ з Галичини надходили великі транспорти книг в аркушах без оправи, в печерській друкарні за участю кількох ченців до них приклеювалися, так би мовити, фірменні «форти» і вже потім книги реалізовувалися в книжкових лавках, на ярмарках тощо. В прибутковій справі брали участь не тільки лаврські ченці, а й київські книготорговці, палітурники. Під час офіційного розгляду «почаївської справи» головний акцент було зроблено на проблемі захисту православно-канонічної території від проникнення католицьких та уніатських впливів, на упорядкування продажу неправославних видань тощо. Свідомо чи несвідомо обійшли головне, що лежало в основі, - великий потяг українського народу до книги рідною мовою, заради задоволення якого люди ладні були купувати будь-які видання, в тому числі й з католицькими або уніатськими вставками. Ймовірно, що позиція послідовних адептів православ'я мала бути дещо іншою: для утвердження в бажаній вірі дати народу, що недавно вийшов з-під уніатського впливу (а це майже вся Правобережна Україна, що була під Польщею), якомога більше церковних книг рідною йому мовою. Царизм же, а слідом за ним і синод, уперто робили вигляд, ніби українського народу, української мови не існує - існує тільки прикре відгалуження від великоросів, що розмовляє мужицькою говіркою - спотвореною російською мовою. В цьому ключі й продукувалися один за одним укази російських імператорів та Синоду.

На історичній відстані видно, що здійснювана російським абсолютизмом, Синодом політика щодо національного монастирського книгодруку-

вання була лише одним із проявів масштабнішого процесу культурної та церковної уніфікації, нівелювання за великоросійським шаблоном. Лаврське книгодрукування розділило долю право-

славної церкви в Україні, яка, ставши складовою частиною Російської православної церкви, майже втратила свої, притаманні в минулому тільки їй, особливості.

1. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI-XVIII вв. // Збірка передмов до українських стародруків. - К., 1924. - С.155.
 2. Там само. - С.178.
 3. Передмова П.Могіли до «Учительного Євангелія». Там само. - С.336.

4. *Ia. D. Isajevych. Books and Book Printing in Ukraine in the Sixteenth and the First Half of the Seventeenth Centuries.* Solanus - London - 1993. - Vol. 7. - P. 95-96.
 5. Архив Юго-Западной России. Ч.I, т. V. - К., 1872. - С.287.
 6. Полное собрание законов Российской империи. Т. VI - Спб., 1830. - С.245.

- Г.Левицький. Кінцівка. - Михайло Козачинський. Філософія Арістотелева. - Львів, 1745
- Кінцівка. - Правила к божественному причащенію... К., 1754
- Кінцівка. - Новий Завіт. - К., 1780
- Заставки. - Апостол. - Львів, 1574